

Вовк І.Г.*

ФІНАНСОВО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ ДО ЄС

Актуальність теми дослідження. Характерними рисами та особливостями сучасного етапу розвитку світового господарства є посилення процесів інтернаціоналізації, транснаціоналізації виробництва і капіталу, глобалізація світової економіки, інтенсивний розвиток інтеграційних процесів у різних її сегментах і сферах. Інтеграція та інтернаціоналізація господарського життя визначають напрями і пріоритети розвитку глобальної економіки XXI століття, формують стратегічні інтереси різних країн та їх об'єднань. В сучасних умовах глобалізація стає важливим реальним чинником розвитку міжнародної економіки кожної країни світового співтовариства. В цьому зв'язку із одного боку набувають суттєвого значення питання ефективного функціонування економіки України, проблеми визначення напрямів, масштабів і глибини її взаємодії з національними господарствами інших країн, їх регіональними угрупованнями; з іншого боку – вкрай актуально постають питання відстоювання національних інтересів України. Важливість врахування інтеграційних, глобалістичних процесів для України визначається дією взаємопов'язаних між собою факторів.

Складність проблеми інтеграції України в глобальне міжнародне середовище полягає в необхідності інтенсивно розробляти та практично здійснювати відповідну державну політику і одночасно формувати для цього надійне наукове підґрунтя з метою забезпечення стабільності національної економіки у довгостроковому контексті. На даний момент в Україні визначений пріоритетний вектор інтеграційного розвитку нашої держави, відповідно до якого стратегічна мета реалізації інтеграційної політики України - орієнтація на європейські інтеграційні структури, що розвиваються на основі ЄС. При цьому однією з найважливіших сфер інтеграції української економіки є інтеграція у фінансовій сфері, що передбачає зближення таких секторів національної економіки як банківська сфера, фондовий ринок та ринок страхових послуг із відповідними структурами ЄС.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій. Серед вчених, які займаються дослідженнями проблем як міжнародної економічної інтеграції в цілому, так і зокрема валютно-фінансової сфери, необхідно виділити роботи О.Білоруса, С.Боринця, І.Бураковського, А.Гальчинського, В.Лисицького, В.Новицького, О.Плотнікова, О.Рогача, В.Рокочої, А.Філіпенка, О.Шниркова. Більш вузьким питанням інтеграції у страховій сфері в Україні присвячені праці таких науковців, як Базилевича В.В., Внукової Н. М., Волого К. Г., Заруби О. Д., Лутака М. Д., Осадця С.С. та інших. Проте, незважаючи на достатню кількість представлених в економічній літературі робіт, присвячених евро інтеграційним процесам у фінансовій сфері, на нашу думку замало уваги приділено питанням інтеграції України до європейської та світової страхової системи, передусім – дослідженню ключових позитивних ефектів та системних ризиків, з якими зіштовхнеться український страховий ринок в процесі його подальшої інтеграції із світовим.

Формулювання мети дослідження. Відповідно до виявлених прогалин у наукових дослідженнях з обраної тематики можемо сформулювати головну мету дослідження, що

* економіст II категорії НДЧ Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

полягає в проведенні системного аналізу можливостей та небезпек, що виникають в українській страховій галузі в процесі фінансової євро інтеграції України. Основні завдання статті полягають у дослідженні інтеграційних процесів у страховій сфері, аналізі сучасного впливу іноземного капіталу на український страховий ринок та визначенні можливих наслідків повної лібералізації страхового ринку України в результаті вступу до СОТ.

Основний зміст статті. У другій половині ХХ сторіччя валютно-фінансова інтеграція перетворилася в одну з найважливіших тенденцій розвитку світової фінансової системи. Глобалізація і конкуренція створили ситуацію, при якій можливості країн досягти економічного і соціального росту ізольовано, на індивідуальній основі, різко скоротилися, а тому регіональна, а як продовження - світова інтеграція фінансових ринків стала невіддільною рисою останнього десятиліття минулого сторіччя [3].

Міжнародні потоки капіталу постійно збільшувалися, а тому цей ріст сприяв глобалізації фінансових ринків провідних міжнародних центрів. Більш тісні взаємозв'язки між міжнародними фінансовими центрами призвели до збільшенні числа і ролі фінансових інститутів, фінансової інтеграції та швидких темпів фінансових інновацій. Під впливом даних чинників фінансовий ринок зазнав значних змін, які характеризуються концентрацією і централізацією фінансових капіталів; інтернаціоналізацією і глобалізацією фінансових ринків; підвищенням рівня організованості ринків, посиленням державного контролю за ними та стрімким розвитком фінансових інновацій.

Як свідчить досвід інтеграції європейських фінансових ринків, даний процес є ефективним способом підвищення ефективності функціонування ринку, що дозволяє ринку більш ефективно виконувати функцію перерозподілу потоків капіталу [3].

Варто сказати, що одним із найбільш високо інтегрованих секторів європейського фінансового ринку є страховий ринок. Розвиток страхування в умовах глобалізації світового страхового ринку, лібералізація міжнародної торгівлі, концентрація капіталу призводять до величезного загострення конкуренції між сильними транснаціональними страховиками. Змінюється система державного страхового нагляду, зростає роль міждержавних інтеграційних угод, які суттєво впливають на розвиток світового страхового ринку і створюють можливості для транскордонного здійснення операцій зі страхування й перестрахування у величезних обсягах. Значних змін зазнали й національні страхові ринки більшості країн світу. Дедалі більше укладається між ними інтеграційних угод, метою яких є усунення бар'єрів для діяльності страховиків із країн-учасниць на територіях інших держав щодо надання страхових послуг національним страхувальникам. Такі процеси відбуваються, насамперед, на території країн Європейського союзу, де сформовано єдиний страховий простір [10].

На даний момент європейський страховий ринок характеризується тісним взаємопереплітанням, вільним доступом страхових компаній Єврозони до ринків інших країн ЄС. На страховому ринку ЄС ідуть процеси усунення законодавчих та економічних бар'єрів між національними страховими ринками, які завершуються формуванням інтегрованого страхового простору в результаті:

- концентрації капіталу через злиття й поглинання страхових і перестраховальних компаній, а також за посередництвом страхових брокерів, що призводить до формування транснаціональних страхових компаній і сильних міжнародних страхових брокерів;
- концентрації страхувальників, що сприяє зростанню їх капіталізації і змінює попит на традиційні послуги;
- зміни традиційних форм і видів страхових послуг, об'єднання їх із фінансовими за принципом «фінансового супермаркету»;
- зміни ринкового середовища за умов повної комп'ютеризації страхувальників і використання мережі Інтернет для продажу страхових послуг;

• лібералізації торгівлі страховими послугами й розширення доступу іноземних страховиків на раніше закриті національні ринки країн Центральної і Східної Європи під впливом політичних змін, створення й розширення СОТ, Міжнародної асоціації страхових наглядів тощо [10].

Результатом даних факторів стають подальші процеси злиттів та поглинань на європейському страховому ринку, що призводять до його кількісного звуження та концентрації значної частини ринку в рамках обмеженого кола найбільш крупних учасників. Зазначимо, що на даний момент Україна недостатньо інтегрована до європейської фінансової системи, внаслідок чого процеси більш активної присутності іноземного капіталу в страховій галузі та консолідації ринку через поглинання українських страхових компаній не виявляються в достатній мірі. Проте, із набуттям членства нашої держави у СОТ варто очікувати подальшої лібералізації доступу європейських страхових компаній до українського ринку, зокрема – завдяки необхідності через 5 років дозволити відкриття філій іноземних страхових компаній в Україні. У свою чергу даний фактор потребує ретельної уваги з боку держави до проблем регулювання та контролю за діяльністю філій іноземних страхових компаній на українському ринку [5].

Аналіз статистичних даних свідчить, що протягом останніх років український страховий ринок розвивається доволі динамічно (табл. 1). Однак, незважаючи на позитивну динаміку щодо зростання загального обсягу страхового ринку, питома вага чистих страхових премій (без страхових премій, переданих у перестраховання резидентам) у валовому внутрішньому продукті у 2007 році складала 2,4% (табл. 1), значення показника невпинно зростає, але ще не відповідає стану розвитку ринку Європейського Союзу, де цей показник дорівнює 8-12%. Загальний обсяг надходжень до бюджетів країн ЄС від страхової галузі порівняний з обсягом відповідних надходжень від банківської системи. Акумуляовані через страхування грошові кошти є джерелом великих інвестицій [4].

Український страховий ринок ще молодий і перебуває у стадії формування. Але уже

Таблиця 1 Доля українського ринку страхування у ВВП, % ([4], [6])

Показники по рокам	2003	2004	2005	2006	2007
Внутрішній валовий продукт, млрд. грн.	220,9	264,2	345,9	433,5	522,1
Чисті страхові платежі, млрд. грн.	3,6	6,9	9,7	11	12,5
Питома вага чистих страхових платежів у ВВП, %	1,6	2,6	2,8	2,5	2,4

сьогодні появляються ознаки того, що страхування стає важливішим сегментом ринкових економічних відносин. Саме страхування в змозі забезпечити не тільки безпеку, стабільність, соціальні гарантії в суспільстві через механізм страхового захисту, але у перспективі може стати серйозним механізмом перерозподілу інвестиційних ресурсів і механізмом вирішення питання зайнятості населення.

Можемо сказати, що до групи основних факторів – можливостей для розвитку страхового ринку слід віднести такі як позитивна макроекономічна динаміка, зростання ВВП, зростання сфери послуг; зростаючий рівень доходів населення; збільшення частки населення, що користується послугами індивідуального страхування; розвиток ринку споживчого кредитування.

Одним із факторів стимулювання розвитку страхового ринку України експертами називається збільшення присутності іноземного капіталу у страховій галузі. Ще зовсім недавно страховий ринок України був важкодоступним для іноземного капіталу. Таке

становище склалося через протекціоністську спрямованість вітчизняного законодавства - участь іноземців обмежувалася 49-відсотковою часткою у статутному фонді страхової компанії. Проте, починаючи з 2001 року дане обмеження було скасоване, що сприяло подальшому залученню іноземного капіталу до українського страхового ринку. Станом на 31.12.2007 р. сплачений статутний капітал страховиків становив 8 391,2 млн. грн., та у порівнянні з 2006 роком зріс на 1,7 мільярдів гривень. Іноземні інвестиції у статутних фондах мали 66 страхових компанії на суму 1 093,5 млн. грн. (у 2006р. - 58 компаній з іноземним капіталом 897,6 млн. грн.). Згідно з інформацією Ліги страхових організацій України, за підсумками минулого року найбільша частка у статутних фондах страховиків припала на британський капітал (25,3%), а також російські інвестиції (22,2%). Далі за списком ідуть Польща (15,8%) і Данія (14,1%) [4]. На рисунку 1 подано інформацію щодо загального обсягу та частки іноземного капіталу в структурі статутного фонду страхових компаній України. Таким чином оцінки свідчать, що протягом останніх років відбувається поступове насичення українського страхового ринку іноземним капіталом, при цьому його роль зростає: так, обсяги іноземного капіталу в українській страховій галузі збільшилися із 567,2 млн. грн. в 2004 році до 1093,5 млн. грн. в 2007 році, а його частка в статутному фонді за цей же період зростає із 11,4% до 14,9%.

Зазначимо, що на даний момент страхові компанії з іноземним капіталом переважно орієнтують свою діяльність на таких сегментах страхового ринку як авто страхування та страхування життя.

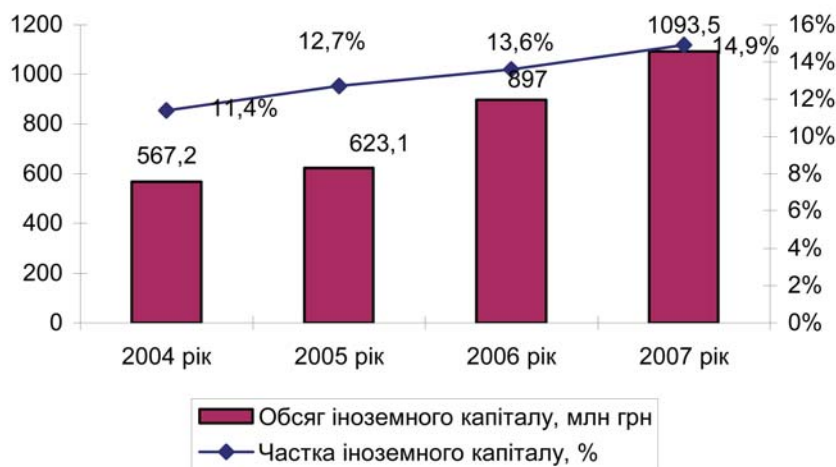

Рис.1. Динаміка (млн. грн.) та частка (%) іноземного капіталу в українській страховій галузі в 2004-2007 рр. (побудовано автором за даними звітів Ліги страхових організацій України)

Групу лідерів за даними 2007 р. очолили страхові компанії «РОСНО Україна», «Альфа-Гарант», «ИНГО Україна», «Граве Україна», «Аlicо АIG Life». Найбільш потужні позиції іноземні страхові компанії займають на українському ринку страхування життя, що добре ілюструє табл. 2. Згідно представлених оцінок, серед трьох провідних учасників ринку страхування життя 2 компанії - «АЛІКО АІГ Життя» та «Дженералі Гарант Страхування життя» є компаніями з іноземним капіталом, сукупна частка яких становить 49,8% загального обсягу даного ринку.

Надалі слід очікувати більш активної експансії європейських страхових компаній на український ринок. З дня вступу до СОТ страховики-нерезиденти отримають безпосередній, але обмежений доступ до страхового ринку України, що встановлено законами від 16 листопада 2006 року та 31 травня 2007 року, якими внесені зміни до Закону України «Про страхування». Протягом 5 років з дня вступу України до СОТ резидентам до-

звляється укладати договори страхування з іноземними страховими компаніями тільки у встановлених випадках; через 5 років філії іноземних страхових компаній зможуть працювати в Україні. Після отримання ліцензії філії іноземних страхових компаній зможуть здійснювати страхову діяльність в тому ж обсязі, що страхові компанії, зареєстровані в Україні [2].

Таблиця 2. Страхові премії провідних компаній – операторів ринку страхування життя в Україні у 2007 році [4]

№ п/п	Страхова компанія	Страхові премії, тис грн.	Частка в загальному обсязі, %
1	ЗАТ «АЛІКО АІГ Життя»	111946,3	38,20%
2	ЗАТ СК «ТАС»	43505	14,80%
3	ЗАТ «Дженералі Гарант Страхування життя»	34056,7	11,60%
4	ЗАТ СК «Блакитний поліс»	28864,6	9,80%
5	ЗАТ «УАСК АСКА-ЖИТТЯ»	26382,9	9,00%
6	ВАТ «СК «Еталон Життя»	17686,2	6,00%
7	ВАТ «СК «ПЗУ Україна страхування життя»	11150,8	3,80%
8	ЗАТ СК «Теком-Життя»	7342,7	2,50%
9	ЗАТ «ЕККО»	6922,3	2,40%
10	ЗАТ «СК «Українська страхова група «Життя»	5526,8	1,90%

На думку експертів, у результаті вступу України до СОТ найбільшого зростання чисельності іноземних страховиків слід очікувати у страхуванні життя. Хоча інвестування у страховий ринок України є перспективним і не може не приваблювати іноземні компанії, проте іноземні страховики не очікують на одержання в Україні великих прибутків у короткостроковому періоді (за оцінками провідних світових операторів страхування життя, ринок для них стає привабливим тоді, коли компанія в змозі забезпечити збори в розмірі \$200-300 млн.). Проте в довгостроковій перспективі, враховуючи темпи розвитку страхової галузі та економіки України загалом, її площу та чисельність населення, цей ринок є дуже привабливим.

Іноземні страховики, на думку експертів, намагатимуться придбати українські універсальні страхові структури зі сформованою мережею центрів продажу та продуктивним рядом. Зауважимо, що саме так характеризуються сучасні тенденції входження страхових транснаціональних компаній на зовнішні ринки, коли вони на першому етапі здійснюють придбання контрольних пакетів акцій найбільш успішних місцевих страховиків. Друга хвиля виходу іноземних страхових ТНК на ринки приймаючих країн уже відбувається не лише через вкладання коштів в уже діючі компанії, але й створенням нових з нуля.

Згідно прогнозів, в першу чергу іноземні страховики зосередять свою діяльність переважно у великих містах з розвиненою інфраструктурою – в столиці та регіонах з розвиненим страховим ринком. На наступному етапі прогнозується поступовий вихід іноземних страхових компаній на регіональний рівень. З приходом іноземних страхових компаній на український ринок очікуються такі його зміни:

- поглинання українських компаній іноземними страховиками;
- часткове витіснення іноземними компаніями вітчизняних страховиків, які не підлягли поглинанню;

- поглинання дрібних і регіональних компаній потужними київськими страховиками з українським капіталом, що дасть змогу укрупнити національний капітал на страховому ринку і тим самим вистояти у конкурентній боротьбі зі світовими компаніями.

Зазначимо, що лібералізація українського страхового ринку відповідно до вимог СОТ повинна сприяти подальшому його зростанню, що за оцінками експертів буде обумовлено наступними факторами:

- по-перше - за рахунок активності європейських страхових компаній, перш за все через пропозицію страхових продуктів, поки що відсутніх на українському страховому ринку;

- по-друге – за рахунок підвищення активності українських страховиків у зв'язку з відкриттям ринку (тобто жорстка конкурентна боротьба буде стимулювати більш високу активність українських страхових компаній, які зараз за відсутності сильної конкуренції з боку іноземного капіталу достатньо інертні);

- за рахунок того, що іноземні страхові компанії, які прийдуть на вітчизняний страховий ринок принесуть не лише капітали, а й нові технології страхування [9].

Однак, поряд із очевидними позитивними моментами більш тісної інтеграції українського страхового ринку із європейським варто виділити також низки системних чинників ризику, що супроводжуватимуть даний процес. Зокрема, однією з важливих проблем є вироблення оптимального механізму регулювання участі іноземного капіталу на українському страховому ринку. Як вважає певна група експертів, Україна ні концептуально, ні економічно, ні політично, ні в правовому відношенні не готова до виходу філій іноземних компаній на український страховий ринок. По-перше, у разі дозволу їх діяльності в Україну можуть прийти не тільки філії великих, визнаних у світі компаній, а й фірми із країн, відомих як осередки легалізації брудних коштів. По-друге, Україні ще бракує досвіду у здійсненні контролю над діяльністю іноземних філій не тільки в секторі страхування, а і в інших, більш розвинених секторах фінансового ринку, зокрема банківському, внаслідок чого Україна сьогодні не в змозі забезпечити якісний контроль за рухом капіталу в компаніях-філіях [2].

Крім того, не можна допустити поширення негативних тенденцій, коли іноземні страховики виконують, по суті, функції страхових посередників, перестраховуючи 90-95% ризиків у материнських компаніях за кордоном та викачуючи капітал з України (передусім дана проблема стосується насамперед страхування життя, і особливо накопичувального та пенсійного страхування, кошти за якими відносяться до довгострокових ресурсів). Якщо в ризиковому страхуванні разом із грошовим ресурсом із країни вивозяться й ризики, то в накопичувальному страхуванні життя майже 80-90% коштів, які вивозяться такими компаніями, - це довгостроковий інвестиційний ресурс і лише 10-20% - ризики. Аналіз світового досвіду показує, що найбільш ефективно вирішення даної проблеми – впровадження законодавчого обмеження на вивіз накопичувальної частини страхових внесків. Наприклад, у деяких країнах дозволяють перестраховування накопичень закордоном за умови 100 або 80-відсоткового резервування таких сум усередині країни.. Вирішення більшості із зазначених питань належить до прямої компетенції Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України [2].

Інша група інтеграційних проблем на страховому ринку пов'язана із можливими стратегіями протистояння українських страхових компаній експансії потужних європейських страховиків. Як вважають експерти, вистояти проти експансії іноземних страхових компаній українські страховики зможуть завдяки впровадженню нових страхових технологій; розширенню і універсалізації страхової діяльності; комплексного обслуговування та проникнення в регіони; поліпшення маркетингу і реклами; збільшення статутного капіталу і зростання надійності компанії; поглинанию дрібних страхових компаній; наявності ква-

ліфікованих продавців. Цілком очевидно, що вихід на ринок України у зв'язку зі вступом до СОТ потужних іноземних страхових компаній в найбільшій мірі позначиться на позиціях провідної групи українських страховиків, адже іноземні страховики будуть намагатись витіснити їх з ринку і зайняти їх нинішню нішу, тобто нішу лідерів ринку. Для захисту своїх позицій провідним вітчизняним страховикам необхідно реалізувати такі можливі варіанти стратегій:

- по-перше – можливим варіантом стратегій для крупних компаній будуть стратегії горизонтальної інтеграції, тобто злиття українських страхових компаній. Це дозволить укрупнити капітал компаній, збільшити ступінь охоплення страхового ринку, оптимізувати величину окремих витрат (скоротити адміністративні витрати, витрати на маркетинг) та за рахунок ефекту синергії одержати додаткові конкурентні переваги у боротьбі з іноземними страховими компаніями;

- по-друге – можливим варіантом конкурентних стратегій для крупних страхових компаній можуть бути стратегії вертикальної інтеграції. З нашої точки зору для компаній-лідерів доцільним буде придбання контрольних пакетів найбільш перспективних регіональних страхових компаній, які успішно працюють в економічно розвинутих регіонах України і вже змогли налагодити ефективну мережу збуту в регіоні. Зазначимо, що така стратегія дозволить успішно охопити регіональні страхові ринки;

- по-третє – можливим варіантом реалізації конкурентних стратегій для страхових компаній-лідерів можуть бути стратегії концентричної диверсифікації, які передбачають розширення спектру пропозиції страхових продуктів навколо основних на даний момент страхових напрямків.

Для менш крупних українських страхових компаній доцільними варіантами реалізації стратегій в умовах виходу на ринок України потужних іноземних компаній можуть бути:

- по-перше – це більша спеціалізація на декількох основних напрямках страхування (2-3) з відмовленням від розвитку інших видів страхування (аби не розпилити зайво кошти), у якості яких на українському ринку зараз можуть виступати динамічні та перспективні сегменти кредитного страхування життя, дитячого страхування, розвиток сегменту медичного страхування для малого і середнього бізнесу та для фізичних осіб;

- по-друге – це постійне прагнення до підвищення рівня пропонованого сервісу для страхувальників, більш індивідуальний підхід до клієнтів, широка диференціація страхових продуктів (якщо крупні компанії виграють на тому, що пропонують відносно небагато уніфікованих страхових продуктів, то середні страхові компанії з метою отримання конкурентних переваг та залучення клієнтів повинні пропонувати достатньо багато їх модифікацій під потреби різних цільових груп).

Висновки

За результатами дослідження сформульовано наступні висновки:

1. Дослідження закономірностей розвитку інтеграційних процесів на європейському страховому ринку показало, що даний сегмент фінансового ринку країн ЄС характеризується тісним взаємопереплітанням, вільним доступом страхових компаній Єврозони до ринків інших країн ЄС. На страховому ринку ЄС ідуть процеси усунення законодавчих та економічних бар'єрів між національними страховими ринками, які завершуються формуванням інтегрованого страхового простору.

2. Дослідження дозволило встановити, що поступово роль іноземного, передусім європейського, капіталу, в страховій системі України поступово збільшується. Зокрема, як засвідчили статистичні оцінки, обсяги іноземного капіталу в українській страховій галузі збільшились із 567,2 млн. грн. в 2004 році до 1093,5 млн. грн. в 2007 році, а його частка в статутному фонді за цей же період зросла із 11,4% до 14,9%.

3. На підставі дослідження нами встановлено, що позитивний ефект для страхового ринку України від подальшої інтеграції із європейським страховим ринком через забезпечення більш широкого доступу іноземного капіталу полягає у розширенні спектру пропонуванних страхових продуктів, зниженні рівня страхових тарифів, покращенні якості обслуговування страхувальників, трансферті передових технологій страхування до України та мобілізації значної частини невикористаних до цього коштів населення через механізми індивідуального страхування. Проте дослідження дозволило виявити низку системних ризиків, які можуть загрожувати стабільності страхової системи України, а тому потребують ретельної уваги з боку держави. Передусім мова йде про жорсткість контролю над роботою філій іноземних страхових компаній в частині обмеження можливостей вивозу шляхом перестраховування у материнських компаніях одержаних внесків по накопичувальному страхуванню життя, які є важливим довгостроковим інвестиційним ресурсом, вкрай необхідним для розвитку української економіки.

Література

1. Закон України “Про страхування” від 4.10.2001р. № 2745-III зі змінами та доповненнями
2. Адамович В. Залучення іноземного капіталу до сектора страхових послуг України та Польщі: переваги й ризики // Економічний Часопис-XXI, 2007. - №6. – С. 15-17
3. Богачук Е. – Тенденции современного мирового финансового рынка // Актуальные проблемы экономики. – 2005. - № 2 (44). – с. 28-35.
4. Загальні тенденції страхового ринку України // www.credit-rating.com.ua
5. Медведева Т. Развитие отечественного рынка страховых услуг // Экономист. – 2006. - №11. – С 87.
6. Основні показники соціально-економічного розвитку України //Офіційний сайт Національного Банку України - www.bank.gov.ua
7. Рогач О І, Шнирков О. І. Транснаціоналізація світового господарства та перехідні економіки: К. : Вид. центр «Київський ун-т», 1999. — 302с
8. Рокоча В. В., Плотніков О. В., Новицький В. Є., Кудирко Л. П., Сльозко О.О. Транснаціональні корпорації: - К. : Таксон, 2001. — 304с
9. Тринчук В. Перспективи розвитку страхового ринку у зв'язку зі вступом України до СОТ // Журнал «Страхова справа», 2008. - №3. – С. 11-14
10. Уманців Ю. М. Інтеграційні процеси на страховому ринку в умовах глобалізації світової економіки // Фінанси України, 2006, № 6, С. 42-46.
11. Філіпенко А.С., Будкін В. С., Веклич О. О., Годун С. Д., Дудченко М. А. Світова економіка: К. : Либідь, 2001. — 582 с.
12. Шиман М. Глобализация как источник конкуренции, конфликтов и возможностей // Проблемы теории и практики управления. – 2007. - №1. – С.53.